

קיפוח כפול מעמד האשה הערבית כפרט בקהילה וכחלק מהקולקטיב הלאומי הלוחם על זכויותיו

סמר ח'מיס¹

את הקיפוח שממנו סובלות נשים בכל העולם אפשר לבחון משני אספקטים עיקריים – לאומי ומעמדי. הסיבות לקיפוח נשים, האמצעים ששימשו לכך ומנהגי הדיכוי שונים ומגוונים, ועל כן קשה להתייחס לכל הנשים כאל קבוצה אחת, שלכל חברותיה אינטרסים משותפים. מכאן עולה גם הקושי לנהל מאבק משותף לכל הנשים עלי אדמות. עם זאת, ברור כי מאבקן של נשים לחירות ועצמאות חייב להיות חלק אינטגרלי של המאבק המעמדי והלאומי.

במישור התיאורטי, ברי כי השתייכותן של נשים למעמדות חברתיים שונים ולקבוצות לאומיות נפרדות מקשה על מציאת אינטרסים משותפים לכולן. עם זאת, לכל הנשים יש אינטרס להיאבק על שיפור מיקומן בסולם החברתי, שכן המיקום הנוכחי הנחות הוא תוצר של זהותן המינית. האינטרס המשותף לכולן, אם כן, הוא אינטרס מגדרי. אינטרס זה מחייב, לכאורה, פעילות פוליטית של נשים לשינוי מבנה החברה, כדי לשפר את מצבן. אבל במישור הפרקטי, קריאה להשתחרר ממרותם של גברים לחלוטין ולאלתר עלולה להביא לכך שנשים רבות יישארו ללא הגנה פיסית וכלכלית.

זהו אחד הקשיים המאפיינים את מצבה של האשה הפלסטינית, שכן רוב הנשים הפלסטיניות פעילות במרחב הפרטי יותר מאשר במרחב הציבורי. לפי אסלאח ג'אד², דיון בתפקוד הפוליטי של האשה הפלסטינית מחייב התייחסות למצבן של נשים כפרטים ולא רק כפעילות במישור הציבורי והפוליטי. כדי להבין את מעמדה הנוכחי של האשה הפלסטינית, אתייחס תחילה להשפעת המאבק הלאומי על מעמדן של נשים בכלל.

הפרויקט הלאומי וזיקתו לפרויקט הפמיניסטי

בתוך הפרויקט הלאומי, בכל מקום ובכל שלב היסטורי, יוחד לנשים תפקיד כפול. מצד אחד הן סימלו את אחדות הקולקטיב וסייעו לטפח מושגים כמו כבוד ואותנטיות. מצד אחר הן הורחקו מתפקידים מסוימים, המקבלים ביטוי בעיקר בזירה הציבורית, כמו לחימה בשדה הקרב. כך הודרו הנשים מהזירה הלאומית ובעקבות זאת, לדעת נירה יובל-דייוויס, גם מהשיח הציבורי. על פי השקפתן של הוגות פמיניסטיות רבות, מכיוון שהפרויקט הלאומי הוגדר מלכתחילה על ידי גברים, ההתייחסות לנשים היתה דרך הפריזמה של המאבקים והמלחמות הגבריים ולא כפרטים העומדים בפני עצמם³.

¹ עורכת דין, חברה בהנהלת עדאלה.

² ג'אד א', (2000) נשים ופוליטיקה, רמאללה: אוניברסיטת ביר-זית.

³ Yuval-Davis N. and Anthias F. (1989) *Woman-Nation-State*, London: Macmillan Press Ltd.

לפי לואיס וסט (Lois West)⁴, הפרויקט הלאומי יצר מבנה חברתי הדומה למבנה של משפחה פטריארכלית – משפחה שבראשה עומד אדון הבית וכל שאר חבריה מקבלים את סמכותו. כתוצאה מכך, ועקב ההבחנה החדה בין התחום הציבורי לתחום הפרטי, ניתנו לנשים תפקידים מיוחדים בתוך הלאום. האשה נחשבה מייצגת של המשפחה האוטנטית, המסורתית. אבל בשם החירות הלאומית – חירות מכיבוש על ידי זרים – היא נדרשה לקבל תביעות לשליטה על גופה ועל התנהגותה. בד בבד עם השליטה באשה, הוענק לה מעמד סמלי מיוחד – האשה נחשבה מסמנת של גבולות הזהות של העם או הלאום⁵.

למרות הדרתן מהזירה הציבורית, נשים גויסו בפועל לפרויקט הלאומי. מנהיגי הפרויקט הזה חזרו והדגישו כי המערכה לחירות לאומית ולעצמאות קודמת לענייני הקהילה וכי עד לסיומה יש להניח בצד עיסוק בעניינים משניים, כמו זכויות אדם בכלל וזכויות נשים בפרט. כלומר, המאבק הפמיניסטי הושאר מחוץ לגבולות הפרויקט הלאומי והוקצה לו מקום נפרד.

הפרויקט הפמיניסטי קורא תיגר על הפרויקט הלאומי, משום שהוא דורש לבחון מחדש את המושג "אחדות העם". הפמיניזם תובע התייחסות לניגוד האינטרסים בתוך הקהילה הלאומית, מתוך הגדרה מחודשת של הקשר בין התחום הציבורי לתחום הפרטי. לפי הגישה הפמיניסטית, אין לראות בהם עולמות נפרדים, אלא תחומים המשלימים זה את זה. לפיכך, לחימה למען עם אינה נעלה יותר מטיפול משפחה או מלחימה על זכויות נשים. שני המאבקים מתנהלים זה בצד זה ולנשים יש תפקיד פוזיטיבי, ולא שיורי, בשניהם. התיאור של יובל-דייוויס⁶, שלפיו היחסים בין המדינה לקהילה מתעצבים במישורים רבים, אך אינם עומדים בהכרח בניגוד ליחסים הפנים חברתיים, רלבנטי מאוד לנשים הפלסטיניות, הניצבות בעמדה נחותה הן במדינה והן בקהילה.

התפתחויות במעמד האשה הפלסטינית בישראל

ערביות אזרחיות ישראל, בדומה לכל קבוצת נשים אחרת, שינו בעשרות השנים האחרונות את גישתן למעמדן החברתי. הגישה המסורתית והפסיבית יחסית שאיפיינה אותן בעבר התחלפה בגישה אקטיבית יותר. הפעילות הציבורית של נשים פלסטיניות החלה עם תחילת המנדט הבריטי בפלסטין. ב-1929 התקיימה, לראשונה, ועידה של נשים פלסטיניות שבה נוסד איגוד הנשים הפלסטיניות. המשתתפות היו בעיקר עירוניות משכבות בעלות מעמד סוציו-אקונומי גבוה, בעוד שבמרד של 1936-1939 הונעו לפעול נשים מכל שכבות החברה.

תרומת הנשים למאבק הלאומי באותה תקופה היתה בעיקר על בסיס פרטי ולא על בסיס קיבוצי-מגדרי, אבל היא נמחקה מהזיכרון הקולקטיבי לאחר 1948. פעילותן של הנשים היתה מוגבלת בעיקר בתקופת המשטר הצבאי, בין 1948 ל-1966, הן על ידי המדינה והן על ידי משפחותיהן. באותה תקופה כפו עליהן משפחותיהן עוצר בתוך הבית והן לא הורשו לתרום לפרנסת המשפחה.

⁴ West, L. (1997) *Feminist Nationalism*. London: Routledge.

⁵ Rohana, H. (2003). *Personal Status Laws and the Citizenship of Palestinian Women in Israel*. M.A. Dissertation submitted to Greenwich University.

⁶ Yuval-Davis, N. (1997). *Gender and Nation*. London: Sage Publications.

אובדן האדמה והכוח הפוליטי במלחמה 1948, הותיר לגברים הפלסטינים שליטה רק במשפחתם. המושג כבוד (עירד) קיבל משמעות חדשה, שהיתה קשורה במישרין להתנהגותה של האשה. הנהגת חוק לימוד חובה, ב-1949, העלתה את נוכחותן של ילדות בבתי הספר ויצרה צורך במורות פלסטיניות. לאחר מלחמת 1967 יצאו נשים רבות יותר לעבודה, בגלל המצב הכלכלי הקשה של המשפחות הפלסטיניות.

הכניסה לשוק העבודה ולמסגרות חינוכיות העלתה את רף הפעילות הציבורית של האשה הפלסטינית, שהושפעה גם מהפוליטיזציה של הפלסטינים בתוך ישראל שלאחר 1967. נשים השתתפו בארגונים שהוקמו, הקימו איגודים חדשים משלהן והיו פעילות באגודות סטודנטים. הנשים גם היו ערות למצבן של נשים פלסטיניות בשטחים הכבושים והיו פעילות בתנועות התנגדות לכיבוש שהקימו נשים יהודיות, כמו נשים בשחור ונשים למען שלום.

האינתיפאדה שפרצה בשטחים הכבושים בסוף שנות השמונים שינתה את הלוך הרוח גם בקרב הפלסטינים תושבי ישראל והביאה לפוליטיזציה נוספת של נשים ערביות. הקשרים עם פעילים מהשטחים הכבושים ועם תנועות ישראליות, כמו גם הדיכוי מצד הממסד הישראלי, הגבירו את מודעותן של נשים ערביות לאי צדק חברתי על בסיס מגדרי.

באותה תקופה עלה מספרן של הנשים הפלסטיניות שיצאו לפעילות נגד אפליה פנים-חברתית ומגדרית הן במישור הפרטי והן במישור הציבורי. נשים פלסטיניות הקימו קבוצות חדשות וחלקן יצאו לפעילות משותפת עם ישראליות. במחצית הראשונה של שנות התשעים, אחרי חתימת הסכמי אוסלו, היו נשים רבות שהשתתפו בשיח הציבורי שהתפתח על עתידו של המיעוט הפלסטיני בישראל. הוקמו עמותות וארגונים שפעלו לקידום זכויות נשים, שחלקם התמקדו בטיפול הזהות המשותפת של הנשים הערביות וחלקם חברו לקבוצות יהודיות.

למרות המתח בין המאבק הלאומי למאבק הפמיניסטי, פעילות פמיניסטיות רבות הסכימו כי הראשון צריך להיות כפוף לשני. השיח בנושא זה התעורר לאחר שקבוצות נשים הציעו תיקון לחוק יחסי אישות⁷, ובכך עירערו על הסמכות הבלעדית של בתי הדין השרעיים והכנסייתיים. הדיון שיקף את עליית מודעותן של נשים פלסטיניות לאי צדק הפנים קהילתי, מעבר למערכה נגד הדיכוי הלאומי של פלסטינים בתוך מדינת ישראל. עם עליית המודעות עלה גם סף הדרישות והשתנה טון השיח.

דוגמה לניהול מאבק בשני המישורים – הלאומי והמגדרי – יכולים לספק שני ארגונים פמיניסטיים ערביים, ששאפו לחזק את הזהות הלאומית וגם לפעול ליצירת חברה תקינה ובעלת נורמות נאורות.

הראשון הוא אל-פנאר, ארגון פמיניסטי ערבי, שהעלה לראשונה על סדר היום הציבורי את התופעה של רצח נשים על רקע מה שמכונה כבוד המשפחה. אל-פנאר טען, בניגוד למקובל עד אז, כי רצח

⁷ פרוטוקול דיון בנושא הצעת חוק לתיקון חוקי האישות, האגודה הערבית לזכויות האדם, 14.6.2000, נצרת.

נשים שלכאורה פגעו בכבוד המשפחה אינו תופעה הזוכה להסכמה כללית וכי בהחלט יש מקום לדון בתופעה. אל-פנאר פעל תקופה קצרה, אבל ההשפעה של פעילותו על החברה היתה ועודנה בלתי הפיכה.⁸

השני אינו ארגון בודד, אלא קואליציה של תנועות פמיניסטיות וארגוני זכויות אדם, שהוקמה באמצע שנות התשעים כדי להיאבק בתופעה שאל-פנאר עורר את הדיון בה - רצח נשים על רקע כבוד המשפחה. הקואליציה, אל-בדיל שמה, עוררה תשומת לב רבה הן בתוך הקהילה הפלסטינית בישראל והן בקרב רשויות המדינה, לרבות המשטרה והפרקליטות.

אל-בדיל פעלה להעצים את מתנגדי התופעה המכונה רצח על רקע כבוד המשפחה ולפרום את קשר השתיקה שנקשר סביבה. פעיליה ביקשו לאלץ את המשטרה לנקוט יד קשה כלפי פרטים בחברה המאיימים לבצע רצח על רקע חילול כבוד המשפחה. הם דרשו כי המשטרה תמצה את הדיון עם עבריינים שרצחו נשים בנות משפחתם, בטענה שאלה פגעו בכבוד המשפחה. אל-בדיל תבעה כי רשויות המדינה לא יתחמקו ממיצוי הדיון עם עבריינים אלה, בטענה שהם פעלו במסגרת "המנטליות הערבית" או "התרבות הערבית" ולא יימנעו מהתערבות בבעיות פלסטיניות פנים-חברתיות, לכאורה.

אל-בדיל⁹ פעלה לחשיפת מחדליהם של רשויות המדינה מחד גיסא ושל מקבלי ההחלטות בקהילה הפלסטינית מאידך גיסא. ראשי הקואליציה לא חשבו כי יש התנגשות בין שני מסלולי הפעילות האלה. להיפך – הם סברו כי הם משלימים זה את זה. לאל-בדיל היתה השפעה כבירה על העשייה הפמיניסטית של הנשים הפלסטיניות בישראל.

לצד שני ארגונים בולטים אלה עלה מספר העמותות המציעות שירותים לנשים במצוקה, פועלות להעלאת המודעות של קבוצות שונות בחברה למצב הנשים ומנסות להשפיע על הלוך הרוח הכללי בכל הנוגע למעמד האשה. עמותות אלה פועלות בשנים האחרונות על פי שלושה מודלים עיקריים: המודל השמרני, המודל הליברלי והמודל המשלב נורמות אוניברסליות עם הכרה במאפיינים התרבותיים וההיסטוריים של קבוצות שונות באוכלוסייה.

המודל השמרני, המושך אחוזה ניכר של הנשים הפלסטיניות, רואה בדברים שנכתבו בספרי הקודש ובקודים החברתיים המקובלים את הסף העליון של דרישות הנשים ושאיפותיהן. העמותה הבולטת המבטאת גישה זו היא "נסאא ואפאק" (נשים ושאיפות), הפועלת מלכתחילה במסגרת בעלת גבולות ידועים, בלי ניסיון לפרוץ אותם. אם לעמותה יש חילוקי דעות עם ראשי הממסד החברתי-הדתי המוסלמי, היא מנהלת את הדיון עמם מתוך אימוץ כללי המשחק המקובלים, כלומר אלה שנקבעו על ידי הגברים. העמותה פועלת בעיקר להעלאת המודעות של נשים מוסלמיות בנוגע לזכויותיהן

⁸ "Developments in the struggle against the murder of women for the sake of so-called 'family honor'", *El-Fanar Report*, 1994, Haifa.

⁹ ביטאון אל-בדיל (3), אוגוסט 1999, נצרת.

בבתי הדין השרעיים ולמיצוי אפשרויות הפרשנות של פסקי קוראן, העולות בקנה אחד עם המקובל בזמן ובמקום הנוכחיים¹⁰.

בקצה השני של המפה מצוי המודל הליברלי, גם אם תואר זה אינו הולם במלואו את כל העמותות המשויכות אליו. עמותות שמזוהות עם מודל זה תומכות בשיתוף פעולה עם תנועות פמיניסטיות אחרות, מכיוון שכולן מסכימות כי קיימות נורמות מוחלטות שעליהן ראוי להיאבק כדי לשפר את מעמדן של נשים, בלי להבחין בין אמצעי הדיכוי וצורות הדיכוי שמהן סובלות נשים במקומות שונים ומקבוצות חברתיות שונות¹¹.

אחת ההשלכות המעשיות של גישה זו היא יצירת מרחב רחב ידיים לשיתוף פעולה עם קבוצות אחרות. הדוגלות בגישה הפמיניסטית הליברלית גם מסרבות ליחס חשיבות לנקודות ההשתייכות השונות של נשים ולמיקומן בתוך החברה, כדי להתאים את אמצעי המאבק לתנאי החיים המאפיינים נשים שונות.

דוגמה להתאמה כזאת אפשר למצוא בעתירה שהגיש עדאלה, כדי לסייע לנשים בדוויות תושבות הכפרים הלא מוכרים בנגב לקבל שירותי רפואה מונעת. הגישה שגובשה בעתירה זו מציגה את מודל הפעולה השלישי – הממזג בין תביעה להחלת נורמות אוניברסליות לבין הכרה במאפיינים התרבותיים וההיסטוריים של קבוצות אוכלוסייה שונות. העתירה הסתמכה על זכויות יסוד ועל החקיקה הקיימת, אך גם התחשבה בקודים התנהגותיים שמרניים ושוביניסטיים המאפיינים את החברה הבדווית, הכל מתוך רצון לשמור על בריאות האשה וצאצאיה.

בעת הגשת העתירה, בשנת 1997 (בג"ץ 7115/97)¹², לא פעלו בכפרים הלא מוכרים בנגב מרפאות לאם וילד. לשם קבלת שירותי רפואה מונעת, בעיקר בכל הנוגע להריון, לידה וגידול ילדים בגיל הרך, נאלצו נשים הרות ואמהות לתינוקות קטנים תושבות הכפרים האלה ללכת מרחקים ארוכים ברגל. המחסור בשירותי רפואה מונעת בכפרים הבדויים הלא מוכרים בנגב, שאוכלוסייתם מונה כ-70 אלף נפש, העלה מאוד את הסיכון הכרוך בהריון. באותן שנים היו בכפרים הלא מוכרים 16 מקרי מוות לכל 1,000 לידות. לעתירה צורפו תצהירים שמסרו בדווים ובדוויות תושבי הכפרים הלא מוכרים וחוות דעת של אנשי מקצוע בתחומי הרפואה והבריאות, שקבעו כולם כי המרחק בין בתי המגורים של הנשים לבין המרפאות הנציח את מצבן הנחות של הנשים.

בחברה הבדווית, יציאה של נשים מהכפר שבו הן מתגוררות אינה מותרת בדרך כלל. נשים חייבות לצאת בלוויית גבר מהחמולה שלהן. לעתים קרובות, נשים שיצאו בלי ליווי למעקב רפואי או לטיפול מצאו עצמן בסכנת חיים, בטענה שעצם יציאתן חיללה את "כבוד המשפחה". במצב זה, הנשים הבדוויות אינן יכולות לקבל מידע על מצבו של עוברן וגם לא על הסיכון שבו הן עלולות

¹⁰ עמותה רשומה, "נסאא ואפאק", כפר כרע, 2004.

¹¹ Bahlul R. (1998), *Women and Democracy In Liberal Feminist Thought*, Ramallah: The Palestinian

Institute for the Study of Democracy.

¹² בג"ץ 7115/97 עדאלה ואח' נגד משרד הבריאות.

להימצא בגלל ההריון. התלות המוחלטת בגבר, ספק אם היא מותרת לאשה הבדווית ולו מידה שולית של שליטה על גופה.

העתירה חשפה כי מבחינת מעמדן של הנשים הבדוויות, אין ניגוד בין שני מישורי המאבק שאליהם התייחס מאמר זה – המאבק הלאומי והמאבק המגדרי. בשני האספקטים האלה, הן מוצאות את עצמן בתחתית הסולם. קיפוח הפלסטינים מצד המדינה מחד גיסא וצורות הקיפוח הפנים קהילתי, לרבות נישואים כפויים, קידוש הבתולים, ביגמיה ואלימות מאידך גיסא, מעידים על מעין הסכמה בין קובעי המדיניות הממסדית בישראל לראשי הציבור הבדווי. כתוצאה מהסכמה זו, נמנעת מהנשים הבדוויות השליטה על חייהן ועל גופן¹³.

המודל שלפיו פעל עדאלה כדי לסייע לנשים הבדוויות בעתירה הנזכרת לעיל נשען על ניתוח המקור לבעייתן ועל גיבוש פתרון שיאפשר להחיל עליהן נורמות כלליות, מתוך התחשבות ברקע החברתי, התרבותי וההיסטורי של חייהן. באופן דומה יש לפעול לקידום האינטרסים של הנשים הפלסטיניות כיום. יש לנהל את מאבקן ליתר עצמאות וחופש פעולה מתוך זיקה לשיוכן הלאומי, תוך נקיטת משנה זהירות לא לראות בלאום ערך מוחלט, העומד בפני עצמו.

יוצא איפוא שנכון יותר לטפח זרם המתאים לנשים הפלסטיניות, המקופחות הן על בסיס לאומי והן על בסיס מגדרי, מתוך התחשבות בתנאים הסביבתיים ובגורמים ההיסטוריים הרלבנטיים. רק התחשבות כזאת תאפשר לכל קבוצות הנשים לפעול יחד לקידום האינטרסים המשותפים לכולן.

¹³ אסמיר סמארה, "גבולות השיח המשפטי", מחברות עדאלה, זהות, פוליטיקה ומשפט, גיליון מס' 1, סתיו 1999, עמ' 12-21.